

В. И. ДОВЖЕНОК
(Київ)

ОГЛЯД АРХЕОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ ДРЕВНЬОГО ВИШГОРОДА ЗА 1934—1937 рр.

I

Древній Вишгород належить до найстародавніших руських міст. Уперше про нього згадує „Повесть временных лет“ під 946 р. До середини X ст. належить згадка про Вишгород Костянтина Багрянородного в трактаті „Об управлении государством“. З 946 до 1214 рр. у староруських літописах маємо 38 згадок про Вишгород з приводу тих чи інших важливих подій. Вже ці згадки свідчать про велику роль і значення цього міста в історичному житті стародавньої Русі.

Письмові джерела про Вишгород не обмежуються літописними відомостями. Древній Вишгород був визначним церковно-релігійним осередком. Тут знаходилися мощі перших руських святих Бориса та Гліба, що привертало особливу увагу до цього міста церковних книжників.

Наприкінці першої половини XI ст. невідомий автор написав „Сказание о святых князях Борисе и Глебе“, а наприкінці XI ст. було написано „Сказание о чудесах святых князей Бориса и Глеба“ як продовження і доповнення першого твору. Між 1108 і 1115 рр. Нестор написав „Чтение о святых князях Борисе и Глебе“¹.

Ці твори є цінним джерелом для історії древнього Вишгорода. В них знаходимо відомості про господарство, про деякі побутові деталі, в них згадуються імена вишгородського боярства, державних і адміністративних осіб та ін. Є підстави вважати, що в основі творів про князів Бориса та Гліба лежать записи, що велися у Вишгороді.

Не можна сказати, щоб наукова історична література не приділяла уваги древньому Вишгороду. Це місто згадується майже в кожній до-революційній і радянській праці, присвяченій історії стародавньої Русі. Особливо часто посилаються на Вишгород у радянській історичній літературі в зв'язку з проблемою виникнення і розвитку феодалної власності в Київській Русі.

¹ Сергій Бугославський, Пам'ятка XI—XVIII вв. про князів Бориса та Гліба. К., 1928, стор. XIV, XXX.

Але історіографія древнього Вишгорода в основному і обмежується лише побіжними згадками істориків про нього.

Винятком є праця Г. В. Ляскоронського „Киевский Вышгород в удельно-вечевое время“, але вона аж ніяк не сприяла поширенню і поглибленню історичних знань про Вишгород. Останнім часом вийшла праця В. І. Лесючевського „Вышгородский культ Бориса и Глеба“¹. Ця дуже інтересна робота присвячена одному з важливих питань — еволюції культу Бориса та Гліба; інші питання історії Вишгорода висвітлені в ній лише побіжно.

Оскільки робота Г. В. Ляскоронського (присвячена, зважаючи на її назву, древньому Вишгороду) побудована на принципово невірних засадах, що вносять плутанину в розуміння основного питання — чи був літописний Вишгород окремим містом, чи частиною Києва, — на ній слід зупинитись.

Г. В. Ляскоронський висловив думку про топографічну та історичну тотожність Вишгорода і Києва. Він твердить, що Вишгород не був окремим містом, а лише частиною Києва — „над Подолом на високій горі“. „Найдревніша укріплена частина цього міста, — писав він, — вважалась верхнім, високим містом, інакше Вишгородом, як домінуюча над іншими частинами“². Отже, за Г. В. Ляскоронським, Вишгород був розташований не на всій нагірній частині Києва.

Обстоюючи твердження, що древній Вишгород не знаходився на місці сучасного Вишгорода, як це вважали всі інші історики, Г. В. Ляскоронський говорить, що Вишгородське городище своїми розмірами і пам'ятками не відповідає тому значенню древнього Вишгорода, про яке свідчать історичні джерела. Обстежуючи це городище, дослідник був здивований дуже малими його розмірами та відсутністю пам'яток старовини, характерних для великого міста.

Г. В. Ляскоронський обстежив площу, де за його часів стояла церква Бориса та Гліба. Площа ця оточена концентричним валовидним підвищенням і дорівнює приблизно 2000 м². Зважаючи на її зовнішній вигляд, дослідник прийняв цю невеличку площу за територію всього Вишгородського городища.

Насправді ж, як виявили археологічні дослідження 1934—1937 рр., це валовидне підвищення не має нічого спільного з тими валами, що оточували стародавнє місто. Це — пізніше утворення, що сталося внаслідок руйнування древньої церкви Бориса та Гліба і розчищення площі від будівельних решток під час будівництва нової церкви на цьому місці. Будівельні рештки, згорнуті по краях будівельної площадки, утворили підвищення овальної форми. Отже, Г. В. Ляскоронський при церковну площу XII ст. прийняв за площу всього міста, і на цій підставі висунув твердження про невідповідність Вишгородського городища древньому Вишгороду.

Твердження про Вишгород як про частину нагірного Києва суперечить свідченням історичних джерел. Нехтуючи цими свідченнями, Г. В. Ляскоронський сплутав історичні події двох різних визначних міст — Вишгорода і Києва. Літературні джерела дають цілком певні

¹ Советская археология, т. VIII, 1946.

² Г. В. Ляскоронский, Киевский Вышгород в удельно-вечевое время, СПб., 1913, стр. 25.

вказівки про місцезнаходження древнього Вишгорода, які дослідник навмисне ігнорував¹. Зупинимось лише на деяких з них.

Нестор у „Чтении о святых князьях Борисе и Глебе“ свідчить, що Вишгород знаходиться від Києва на 15 стадій². Під час боротьби Ольговичів з Мономаховичами в 1136 р. Всеволод Ольгович, розбивши війська київського князя Ярополка Володимировича коло верхів'я р. Супою, переслідував його від Супою до Вишгорода, „перешед Десну і ста противу Вышгород“³. На це свідчення, що визначає місцеположення древнього Вишгорода, звернув увагу ще С. М. Соловйов. „Цим визначається спірне положення Вишгорода щодо Києва: щоб стать проти Вишгорода, Всеволодові, що йшов на північ від Супою, треба було перейти Десну“⁴.

Маємо літописну вказівку, в якій віддалення між Києвом і Вишгородом порівнюється з віддаленням між Боголюбівим і Володимиром⁵. Нарешті, у самому Києві та його близьких і віддалених околицях немає жодної топонімічної вказівки, яка б дозволяла пов'язувати з древнім Вишгородом інше місце, крім сучасного с. Вишгорода. А історія с. Вишгорода простежується з дуже давніх часів і пов'язується з історією літописного Вишгорода.

Отже, місцем древнього Вишгорода є Вишгородське городище, що височить на правому березі Дніпра, близько 80 м над рівнем води. Це місце було оточене ровами і валами, рештки яких добре простежуються з південно-західного боку.

На городищі та на прилеглий площі трапляється багато решток від давнього життя: плиточна цегла від кам'яних споруд, куски обпаленої глини від житлових і господарських будівель, уламки керамічного посуду та інші речі. В околицях городища донедавна зберігалися кургани. Все це свідчить про існування тут за давніх часів значного населеного пункту.

Дореволуційна археологія не приділяла належної уваги пам'яткам древнього Вишгорода, якщо не рахувати аматорських і скарбошукацьких розкопів. Результатом цих розкопів було лише руйнування пам'яток.

Наукове археологічне вивчення Вишгорода почалося лише за радянських часів. Інститут історії матеріальної культури АН УРСР (нині Інститут археології АН УРСР) та Московський державний історичний музей в 1934—1937 рр. розпочали дослідження Вишгородського городища.

¹ Причиною цього є намагання Г. В. Ляскоронського „обгрунтувати“ теорію норманістів про Київ, як опірний варязький пункт. „Вишгород, — говорить він, — відіграв роль князівської столиці, головної міської цитаделі, інтереси якої внаслідок завойовницького характеру перших київських князів і вміщення у ній найманого гарнізону не завжди відповідали інтересам навколишнього населення. Вишгород був немов варязька фортеця у слов'янському Києві“. (Г. В. Ляскоронский, Киевский Вышгород, стр. 27).

² Сергій Бугославський, Пам'ятка XI—XVIII вв. про князів Бориса та Гліба, К., 1928, стор. 101.

³ Ипатьев. летоп., изд. 1871, стр. 214.

⁴ С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, изд. „Общественная польза“, стр. 371, прим. 2.

⁵ Ипатьев. летоп., стр. 394—395.

Розкопки провадилися у кількох місцях:

1) На площі, що оточує сучасну Вишгородську церкву і безпосередньо прилягає до церковної садиби; тут досліджувалися фундаменти древньої Борисоглібської церкви та територія древнього города, яка оточувала церкву.

2) Коло північної частини західного валу, поміж валом і рештками фундаментів; тут досліджувався внутрішній схил валу та прилеглі до нього комплекси житлових і господарських будівель.

3) Вал з південно-західного боку городища; тут досліджувалася конструкція укріплень та перевірялася наявність воріт або в'їзду в місто.

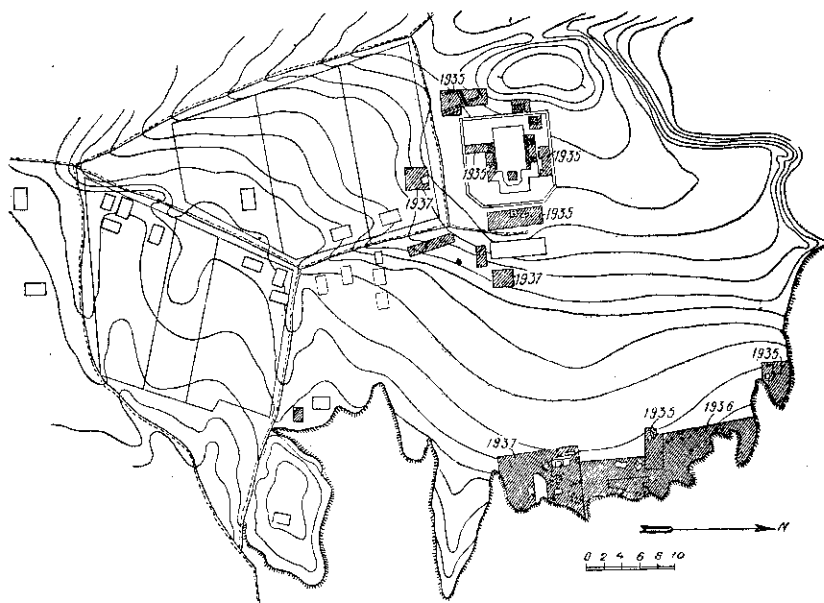

Рис. 1. План розкопок древнього Вишгорода.

4) На площі у східній частині городища над урвищем до Дніпра, яка простягається довгою смугою від яру (що оточує городище з півночі), до балки (що врізується в плато городища з півдня); тут досліджувалися комплекси житлових і господарських споруд, які концентрувалися коло східного краю міста.

5) За межами городища, на південь від нього, досліджувалася площа на схилах давніх неглибоких ярів, які утворилися на місці давніх ровів (що потім були розмиті водою) і які захищали прилеглу до міста площу з півдня і сходу; в цьому місці досліджувалося кілька гончарних горнів XI—XIII ст. ст.

6) Нарешті, досліджувалися могильники, один з яких знаходився за півкілометра на північ від городища, другий — на відстані близько 2 км на південний захід.

Археологічними розкопками на цих пунктах були здобуті дуже важливі матеріали для вивчення господарського, соціального і куль-

турного життя древнього Вишгорода. На жаль, минуло близько півтора десятка років від початку розкопок, а результати їх залишаються неопрацьованими.

За цей час майже цілком втрачені паспорти на здобутий речовий матеріал; це знецінює його наукову вартість. Найцінніша частина речового матеріалу загинула під час кімешко-фашистської окупації Києва; загинула і значна частина польової документації, зокрема всі рисунки та фото.

Все це утруднює завдання дати огляд археологічного дослідження Вишгорода. Немає ніякої можливості розподілити наявний речовий матеріал за певними стратиграфічними, житловими і господарськими комплексами, без чого не можна скласти уявлення про хронологічні етапи розвитку матеріальної культури, а також про певні соціальні відміни серед населення Вишгорода. Маємо змогу подати лише дуже загальну характеристику певних груп археологічних пам'яток, пов'язуючи їх з літературними джерелами.

Отже, єдино можливою конструкцією нашої статті може бути поділ відповідно окремих питань історії матеріальної культури. Зважаючи на велику наукову важливість об'єкту, яким є древній Вишгород, всяке доповнення відомостей про це місто буде корисним.

II

Якщо Вишгород у середині X ст. був відомий у Візантії як визначний пункт Київської Русі, а княгиня Ольга приділяла йому особливу увагу, то цілком зрозуміло, що його виникнення треба відносити до більш ранніх часів.

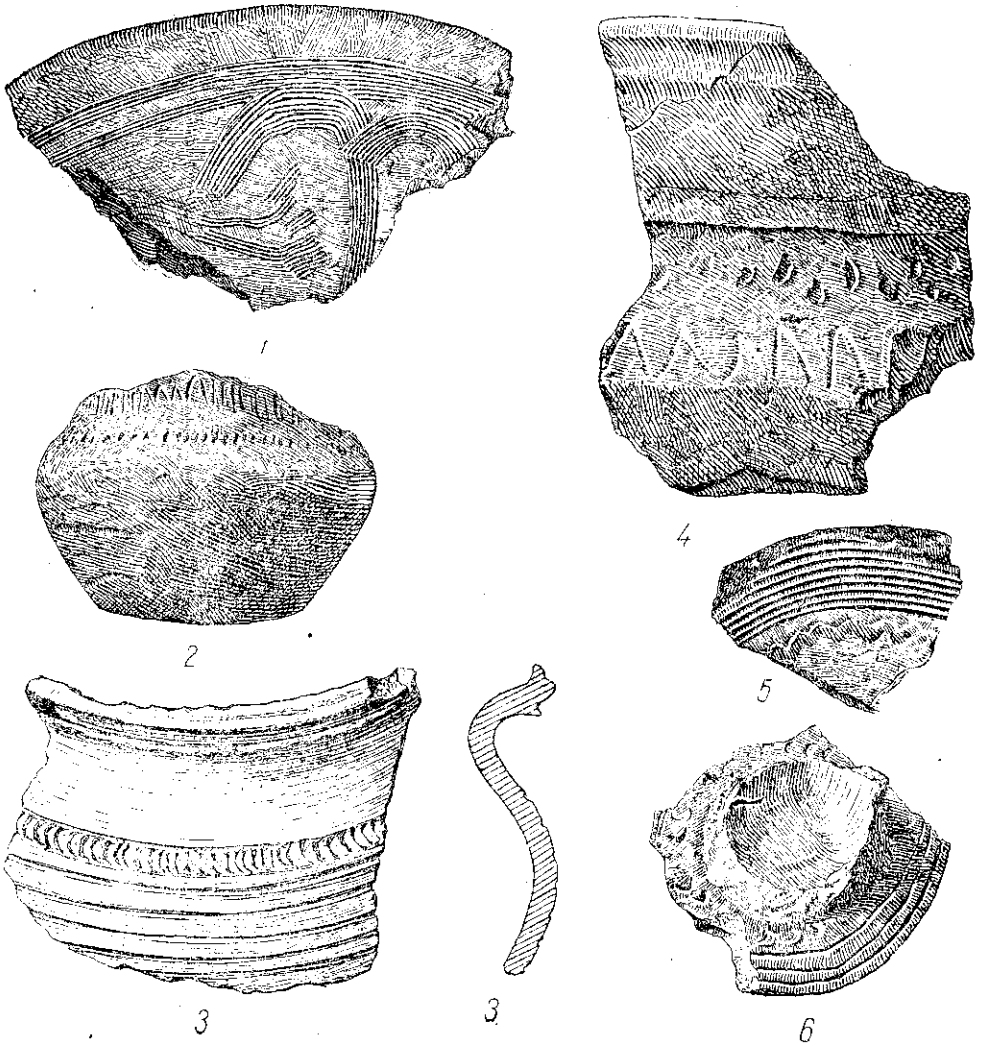
До середини X ст. Вишгород мав уже свою тривалу історію. Без стратиграфічного вивчення археологічних пам'яток ми не маємо матеріалів для спеціального висвітлення цього питання, але вже загальне знайомство з археологічним матеріалом дає змогу визначити два основних хронологічних етапи історії Вишгорода. Переважна більшість археологічних пам'яток древнього Вишгорода належить до ранньофеодального часу.

Але маємо археологічні свідчення і про більш ранні часи. Так, у східній частині городища виявлено культурний шар, більш ранній ніж основний ранньофеодальний шар. У цьому нижчому шарі знайдено фрагменти ліпного посуду і одна майже ціла посудина. Ці знахідки можна віднести до ранньослов'янських часів (табл. I, рис. 1, 2, 5).

Характеризуючи основну групу пам'яток ранньофеодальних часів, почнемо з розгляду житлових і господарських споруд, виявлених у найбільшій частині понад східним краєм городища.

Цей край дуже зруйнований обвалами і зсувами, через що тут утворилося чимало великих і дрібних ярів та мисовидних виступів, що іноді на декілька десятків метрів відходять від плато городища до Дніпра. На цих виступах зустрічаються рештки культурного шару, а на одному з них у 1934 р. були встановлені рештки насипу, що, очевидно, був частиною східного валу, який зсунувся у Дніпро. Отже, розкопувана смуга площі понад східним краєм городища не є тим місцем, яке було крайньою східною площею древнього Вишгорода.

Розкопками була охоплена вся східна смуга городища понад краєм від північного яру до великої балки, що врізується в плато із сходу.

Древній Вишгород.

- 1 — фрагмент керамічної ліпної покритки, товщина спинки 1,5 см;
 2 — мініатюрна керамічна посудинка, зроблена без гончарського круга, висотою (без вінець) 6,5 см, діаметром 7,5 см, діаметр дна 5,5 см;
 3 — фрагмент вінця, зігнутих назовні;
 4 — фрагмент великого горщика з прямими вінцями;
 5 — фрагмент горщика, зробленого без гончарського круга, товщина стінки 1,3 см;
 6 — фрагмент керамічного світильника.

(Рисунки дані в $\frac{1}{2}$ н. в.).

Тут виявлено систему жител та господарських будівель, розміщених двома рядами, паралельно східному краю городища. Між двома рядами житлових і господарських будівель простежено смугу незабудованої площі, шириною близько 10 м; це дає підставу припускати, що тут була одна з вулиць древнього Вишгорода.

У східному ряду житлових і господарських будівель виявлено декілька площадок утрамбованої землі з залишками печини, великої кількості черепків, кісток та інших речей. Можливо, це були долівки від наземних споруд. Тут же виявлено три півземляночні приміщення та декілька хлібних ям.

Долівка першого приміщення залягає на глибині 1,3 м від сучасного рівня поверхні. Стіни його простежено на висоту 90 см від рівня долівки. Приміщення орієнтовано зі сходу на захід, розміром $4,6 \times 2,7$ м. Коло східної стіни виявлено зруйнований черинь розміром $1,1 \times 0,9$ м. У приміщенні була вирізана в суцільному суглинному ґрунті лава, яка прилягала до східної стіни та печі. Лава підвищувалась над рівнем долівки на 75 см. У кутках приміщення виявлено ями від стовпів, на яких трималася покрівля. На долівці, коло печі, залягав шар попелу та вугілля. На всій площі долівки виявлено фрагменти посуду та тваринні кістки.

Коло цього приміщення, на північ від нього, виявлена господарська яма конусовидної форми, верхній діаметр якої дорівнює 1,35 м, діаметр дна 38 см, глибина 1,7 м. Стіни ями обмазані глиною та обпалені. В заповненні ями знайдено фрагменти кераміки, скляних браслетів, кістки тварин, залізний наконечник стріли, куски залізних шлаків і багато попелу та вугілля.

Друге приміщення, розміром $3,8 \times 3,8$ м, заглиблено в ґрунт на 1,2 м. Долівка глинобитна, піч з куполоподібним склепінням, черинь, з півночі на південь, розміром 1,5 м. Піч збудована на підвищенні із суцільного ґрунту висотою 75 см від рівня підлоги. До східної північної і західної стінок прилягають лави, вирізані в суцільному ґрунті; висота лав від рівня підлоги 45—50 см.

Третє приміщення заглиблено в ґрунт на 1,6 м від сучасного рівня поверхні. Стінки його простежено на висоту 50—65 см від рівня підлоги. Долівка обмазана глиною і випалена вогнем. Розміри приміщення з півночі на південь 3,4 м, з сходу на захід 3,2 м. Піч була у північно-східному кутку. В кутках виявлено ями від стовпів, що тримали покрівлю. Коло цього приміщення виявлена господарська яма круглої форми з випаленими стінками; діаметр ями 1 м, глибина 1 м.

У жодному з трьох приміщень півземляночного типу входу чітко не простежено.

Другий ряд будівель ішов паралельно першому і був на віддаленні від нього близько 10 м на захід. Другий ряд будівель являв собою майже безперервну смугу півземляночних приміщень, пов'язаних з господарськими ямами-сховищами. У деяких з цих приміщень збереглися сліди згорілих стовпів і дощок, якими були облицьовані стіни.

Було виявлено також півземляночне приміщення з піччю, яке з південного боку сполучалось з другим приміщенням без печі. Цілком припустимо, що ці два приміщення були хатою з сіньми. На жаль, цей житловий комплекс поганої збереженості.

З будівель цього ряду найкраще зберігся комплекс, що складається з півземляночного житла, півземляночного господарського приміщення і господарської ями-сховища, викопаної посередині господарського приміщення. Житло заглиблено на 1,32 м від сучасного рівня поверхні. Розмір його з півночі на південь дорівнює 5,45 м, з сходу на захід 4,1 м. Піч знаходилася у західній частині житла, мала півсферичне глинобитне склепіння, частина якого збереглася на висоті 30 см; розміри черева з сходу на захід 1 м і з півночі на південь 90 см. Піч не прилягала до західної стіни, і поміж нею та стіною був півметровий прохід. Вона була збудована на вирізаному в ґрунт підвищенні на 53 см від рівня підлоги. На таку ж висоту вздовж стінок житла були зроблені лави з суцільного ґрунту. З східного боку простежено вхід у житло, що чотирма східцями спускався від давнього рівня поверхні до долівки житла; ширина входу має 65 см. У кутках житла були виявлені ямки від стовпів, на яких трималася покрівля.

На площі житла знайдено багато черепків посуду, зокрема амфор, фрагменти скляних браслетів і скляних флаконів, скляні узорчаті намистинки, залізні і кістяні вироби, дві цілі амфорки київського типу (табл. III, рис. 8) та кістяний виріб невідомого призначення, який умовно називають щипавкою (табл. VII, рис. 5).

На північ від цього житла виявлено півземляночне приміщення, що безпосередньо прилягало до житла. Розміри його дорівнюють із сходу на захід 3,3 м, з півночі на південь 2,3 м. Вхід у приміщення знаходився з південного боку, з боку житла. Ширина входу 1,15 м. По кутках приміщення та з боків входу в нього виявлено ямки від стовпів, що тримали покрівлю над усім приміщенням і входом, який виступав назовні. У східній частині приміщення виявлено банковидну яму, викопану в суглинистому підґрунті. Стінки та дно її обмазані глиною і випалені. Діаметр ями 1,2 м, глибина 56 см. Вся долівка приміщення була вкрита шаром попелу й вугілля, в якому знайдені черепки посуду ранньофеодального часу, тваринні і риб'ячі кістки тощо.

У північно-західній частині городища, на площі, яка прилягає до внутрішнього схилу західного валу, розкрито декілька жител. Простежена певна система їх розташування: житла були збудовані в один ряд, рівнобіжно схилу валу. Збереженість цих жител погана, тому важко було визначити їх форму і розміри. Збереглися рештки печей та долівок; зрідка траплялися рештки зотлілого дерева. На площі жител знайдено черепки посуду, залізні наконечники стріл, мідні хрестики, куски свинцю, тваринні кістки та інші речі.

Археологічні розкопки Вишгородського городища дають підставу говорити про наявність тут двох основних типів житлових і господарських приміщень. До першого типу належать приміщення, що нижньою своєю частиною на невелику глибину входили в ґрунт. Цей тип умовно можна назвати півземляночним. Але в основному — це наземні споруди, бо поглиблення їх у ґрунт дуже невелике у порівнянні з загальною висотою приміщення.

Якщо загальна висота приміщення завжди має бути більшою від зросту людини, то поглиблення у ґрунт рідко перевищує 1 м; отже, у землі знаходиться не більше, як третина приміщення, а дві третини його є наземними. Така конструкція жител і господарських приміщень

була проста з технічного боку і дуже зручна в побуті, бо сприяла збереженню тепла.

Завдяки поглибленій у ґрунт частині півземляночний тип приміщень добре простежується під час археологічних розкопок по плямі земляного заповнення у межах ґрунтового заглиблення.

Цілком наземні дерев'яні будівлі виявити важко. Тому й склалася думка, яка не відповідає дійсності, що півземляночний тип приміщень був домінуючим у Київській Русі.

Хоч наземні будівлі простежити важко, у Вишгороді їх виявлено декілька. Рештками наземних приміщень є утрамбовані площадки із залишками господарських і побутових речей. Розмірів і конструктивних особливостей на підставі цих решток встановити не вдалося.

III

Археологічні розкопки Вишгородського городища дають підставу говорити про господарство людей, що його населявали.

Численними є рештки ремісничого виробництва. Крім великої кількості різних ремісничих виробів, які зустрічаються у кожному приміщенні і коло приміщень, виявлено багато решток ремісничих майстерень. Рештки ковальської майстерні були знайдені в 1935 р. у східній частині городища. В 1936 р., у цій частині виявлено рештки другої металообробної майстерні: велику кількість залізних шлаків і шість круглих кусків залізного півфабрикату — криць. Тут же розкопали і завал печі виробничого призначення, можливо ковальського горна.

У 1937 р. у цій же частині городища виявлено півземляночне приміщення, в якому були куски залізних шлаків і дві криці (з яких відрубали по меншій частині), куски свинцю, фрагмент ажурного декоративного лиття з міді і кілька ковальських виробів.

Недалеко від решток металообробної майстерні знайдено кілька речей, які, певно, є залишками ювелірної майстерні; серед них — глиняний лячок доброї збереженості (табл. VI, рис. 6), декілька фрагментів глиняних тигельків з слідами на них емалі та срібла і цілі глиняні тигельки (табл. VI, рис. 7, 8). У південно-західній частині городища, на площі, яка прилягала до внутрішнього схилу південно-західного валу, також виявлено рештки металообробної ювелірної майстерні, серед яких знайшли бронзовий штамп для виготовлення прикрас у вигляді лоточків (табл. VII, рис. 10) та дві ливарські формочки для відливання прикрас (табл. VI, рис. 10, 11).

Отже, металообробне ремесло було розвиненою галуззю господарської діяльності населення у межах Вишгородського городища. Знахідки окремих виробів з металу доповнюють уявлення про ступінь розвитку металообробного ремесла у Вишгороді. Є підстави припускати, що більшість окремих речей, знайдених у Вишгороді, є продукцією місцевих майстрів, бо не було потреби довозити ті речі, які можна було виготовляти на місці.

Заслужовує на увагу знахідка мініатюрного струга та маленького долігця (табл. II, рис. 14, 15), які свідчать про наявність деревообробного ремесла у Вишгороді.

Окремими знахідками представлено ремесло по обробці кістки. Серед кістяних виробів були незакінчені вироби, які свідчать про місцеве оброблення кістки (табл. VI, рис. 1—2).

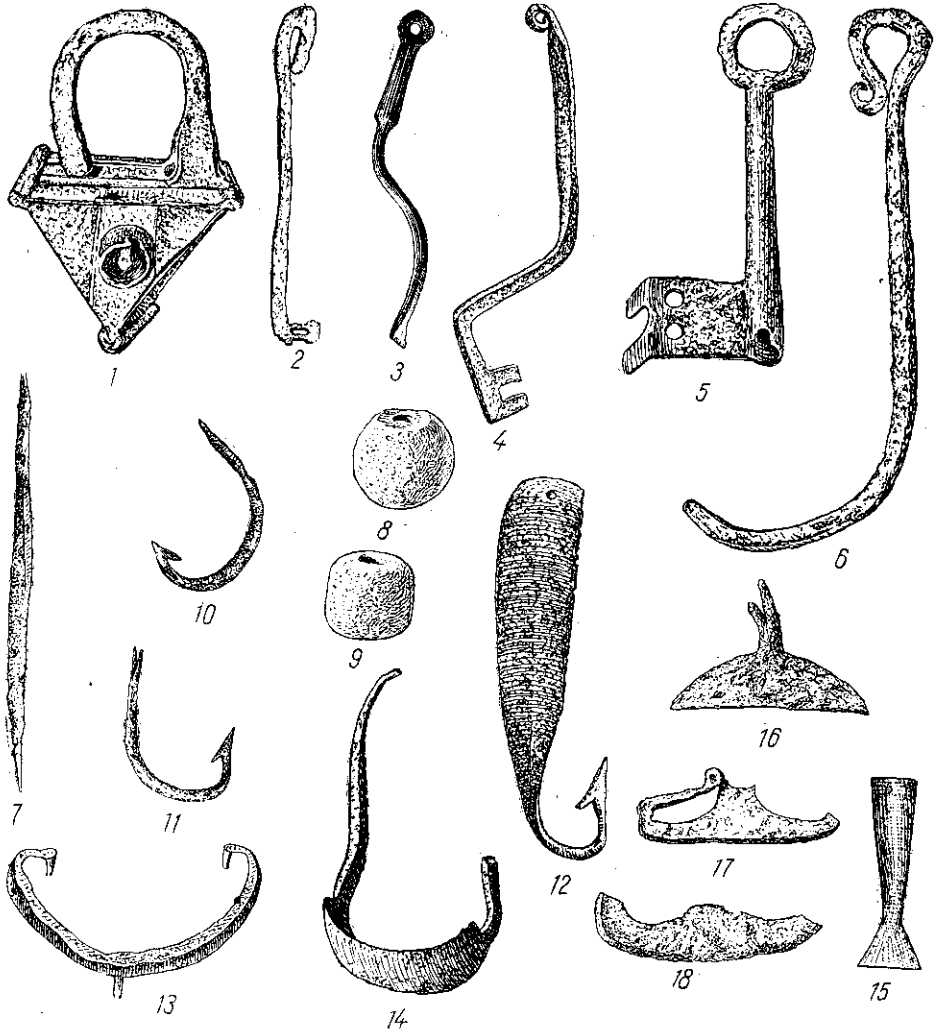
Часткові досліді міського посаду древнього Вишгорода провадилися на південь від городища на пологому плато. Це плато зрізано ярами, які частково є розмитими ровами, що захищали посад; місцями помітні сліди валів. На площі плато у великій кількості трапляються черепки посуду та інші речі часів Київської Русі, що свідчить про заселеність цієї території. На схилах давнього неглибокого яру (можливо, розмитого водою рову, що проходив з півночі на південь і захищав посад із західної сторони) виявлено кілька місць з виходами на поверхню кусків печини, попелу, керамічних шлаків і великої кількості черепків. Тут були гончарні горни.

Перший горн розкопали в 1936 р. на західному схилі яру. Він збудований на насипному глиняному шарі товщиною близько 15 см. Це була масивна споруда, подовжена по лінії з сходу на захід. На жаль, від неї збереглася лише західна тильна частина; передня частина з боку топки була зруйнована внаслідок розмивів схилу яру. Піч горна в горішній частині має сферичну форму. Висота печі збереглася на 56 см; довжина її з сходу на захід 1 м, ширина з півночі на південь 1 м. Довгастий стовп з міцної обпаленої глини, що стояв посередині печі, ділив її на дві рівні камери — північну і південну. На цей стовп, так звані козли, та на стінки горна була оперта решітка, яка відділяла піч від горна і на яку ставили посуд у горні для обпалювання. Товщина решітки 10—16 см; дірки у ній діаметром 6—9 см, віддалені одна від однієї на 29—50 см. Через цю решітку проходив вогнь з печі в горні і обпалював посуд. Стінки горна вище решітки майже не збереглися. Весь горн зроблено з глини, випаленої до стану міцної печини червоного кольору. Серед обвалених решток горна і поверх решітки знайдено велику кількість фрагментів глиняного посуду, зробленого на гончарському крузі, переважно з лінійним і хвилястим орнаментом.

На східному схилі того ж яру виявлений другий горн, від якого добре збереглася лише піч. Горн у плані мав довгасту грушовидну форму, видовжену з півночі на південь. Отвір печі — з півдня. Довжина горна 3,8 м, ширина з боку отвору 1,5 м, з тильного боку 2 м. Посередині печі стояла стінка, товщиною 35—50 см, завданням якої було підтримувати решітку горна. Стінка ця, або козли, проходила вздовж майже всієї печі, не доходячи до отвору на 80 см, і поділяла її на дві частини — камери з загальною підтопкою. Цей горн був збудований на місці попереднього горна, решітки якого виявлені у вигляді шлакованого поду та обваленої решітки в шарі, на якому стояла описана піч горна.

Другий ряд горнів виявлено коло першого ряду, на південному схилі яру, що проходив із заходу на схід і, можливо, також був розмитий давнім ровом, який захищав посад з півдня. Тут виступає на поверхню десять плям, розташованих в ряд, із залишками печини, вугілля, золи, керамічних шлаків і черепків посуду.

Одну з таких плям розкопали у 1937 р. На глибині 15—20 см, відразу ж під орним ґрунтом, був виявлений горн, що зберігся у нижній частині. Він мав грушовидну форму, видовжену з півночі на південь.

Древній Вишгород.

- 1 — залізний висячий замок;
 2—6 — залізні ключі різних форм;
 7 — залізне вістря невідомого призначення;
 8, 9 — керамічні грузила для сітей;
 10—12 — залізні рибальські гачки;
 13 — залізна підкова з шипами для ходіння по льоду;
 14 — залізний струг;
 15 — залізний виріб — долото з втулкою;
 16 — залізна лопатка для бджільництва;
 17, 18 — залізні кресала.

(Рисунки дані в $\frac{1}{2}$ н. в.).

Топка печі отвором виходила на північ, у бік яру. При побудові горна був вдало використаний стрімкий схил яру для підпалювання топки і, головне, для підсилення повітряної тяги в печі. Довжина горна 3,25 м, середня ширина 2 м. Як і в попередніх горнах, стінка ділила піч на дві камери. Товщина цієї стінки 35 см, товщина стінок печі 20—30 см. Стінки і під печі вкриті скловидним шлаком. У південній тильній частині горна виявлено багато плиток з пісковика сірожовтого кольору, товщиною до 2 см. Очевидно, вони були використані при побудові тильної частини горна. У печі знайдена керамічна плитка трапецієвидної форми: висота плитки 35 см, ширина знизу 20 см, ширина зверху 15,5 см, товщина 2,7 см. Наверху плитки пророблено дві дірочки. Очевидно, це була затулка печі, за допомогою якої регулювалася тяга повітря у печі.

Коло горна виявлено три ями, що були пов'язані з гончарним виробництвом. У них знайшли запаси сірозеленуватої глини, принесеної сюди з іншого місця, фрагмент глиняного гончарського зняряддя та багато черепків.

Отже, у Вишгороді існував окремий район гончарних горнів, що знаходився за межами города і був частиною ремісничого посаду. Така кількість горнів, треба думати, забезпечувала посудом не лише мешканців древнього Вишгорода. На частині денець посуду, що знаходили у Вишгороді, зустрічаються клейма, які є знаками окремих майстрів — власників горнів (табл. IV).

У Вишгороді розводили всіх домашніх тварин, які відомі зараз. Найбільша кількість знайдених кісток належить найважливішим у господарстві тваринам. Протягом 1934—1937 рр. знайдено кістки домашніх тварин: коней 59 особин, биків 252, овесць 83, кіз 70, овесць або кіз 19, свиней 189, собак 46, кішок 6, кролів 1.

Досить велика кількість кісткових залишків належить диким тваринам, що свідчить про розвинене промислове полювання. Маємо залишки кісток таких диких тварин: куланів 1 особина, бізонів 2, турів 2, лосей 33, оленів 35, козуль 17, свиней (диких) 19, ведмедів 3, вовків 1, лисиць 4, куниць 1, тхорів 1, зайців 10, бобрів 19, хом'яків 2, водяних щурів 2. З кісток птахів маємо такі: курей (домашніх) 36 особин, качок (домашніх і диких) 15, гусок (домашніх і диких) 14, чирків 2, лебедів 1, журавлів сірих 1, глухарів 1, тетерев'ятників 1, орланів білохвостих 1, хижаків 1, інших птахів 13.

Про рибальські промисли населення древнього Вишгорода свідчать знахідки риб'ячих кісток і рибальського зняряддя. Мешканці Вишгорода, судячи по знахідках кісток (осетрів 10 особин, сомів 9, щук 13, судаків 4, карпових 13, інших риб 22), виловлювали у Дніпрі значної величини і в значній кількості різноманітні породи риб¹.

З рибальських знярядь знайдено риболовні крючки, блешні, грузила для сітей, підкови з гострими шипами, які прив'язували до підшви взуття під час рибальства взимку у прорубах (табл. II, рис. 8—13).

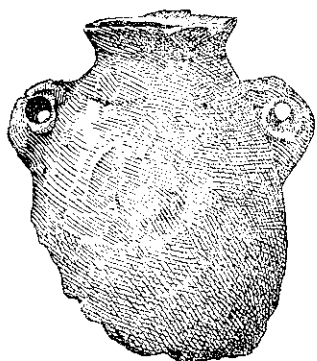
У ралянській історичній літературі укріпилася думка, що Вишгород був приватним князівським містом, який цілком як виробничий осередок і як населений пункт належав князеві².

¹ С. В. Юшков, Очерки по истории феодализма в Киевской Руси, АН СССР, 1939, стр. 46—47; Б. Д. Греков, Киевская Русь, АН СССР, 1944, стр. 45, 82; В. В. Мавродин, Образование древнерусского государства, Л., 1945, стр. 146.

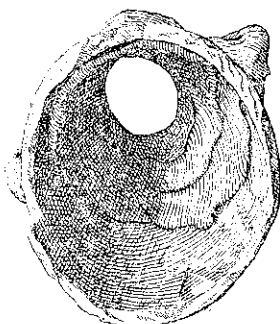
² Там же.

Древній Вишгород.

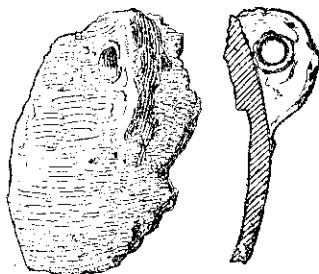
- 1, 2 — верхня частина амфорки київського типу;
- 3 — вушко і частина стінки амфорки київського типу;
- 4, 5 — шийка і частина стінки амфорки київського типу;
- 6 — фрагмент глечика з вушком;
- 7 — фрагмент донця друшляка;
- 8 — амфорка київського типу, висотою 18,5 см.
(Рисунки дані в $\frac{1}{2}$ н. в.).

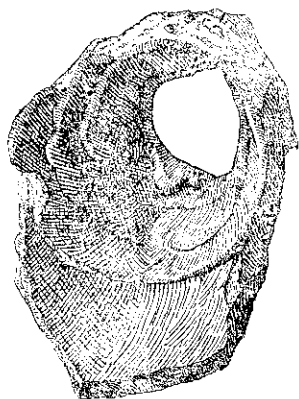
1

2

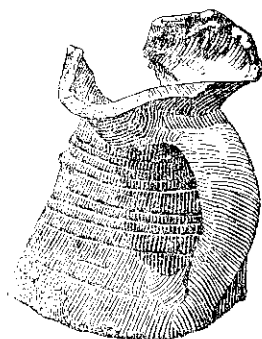
3

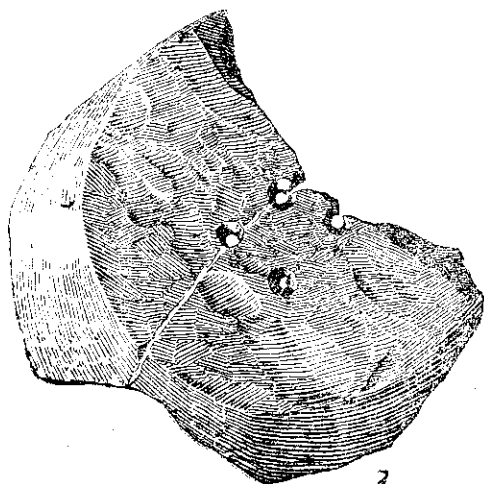
4

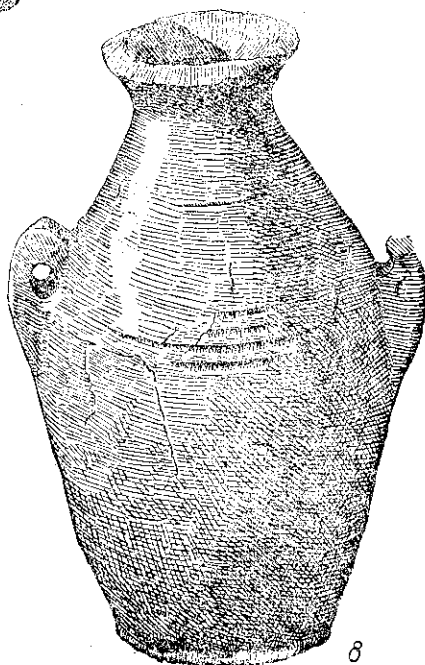
5

6

7

8

Письмові джерела дозволяють простежити існування князівського двору у Вишгороді майже протягом усього періоду стародавньої Русі домонгольських часів.

Перша літописна згадка говорить про Вишгород як про Ольжин град. Пізніше літопис говорить про наложницю Володимира Святославича у Вишгороді, що свідчить про традицію у поглядах сучасників літописця, згідно якої Вишгород розглядали як місто, де був двір Володимира. Політичні і, мабуть, господарські зв'язки з Вишгородом мав Святополк Володимирович Окаянний, про що свідчить „Сказание о князьях Борисе и Глебе“. Ярослав Володимирович і його син Ізяслав з прибутків, які вони одержували у Вишгороді, будували і прикрашували вишгородські церкви¹.

Не раз у літописах згадується про Вишгород і як про військовий опірний пункт київських князів, а також як про місце їх відпочинку та розваг.

Археологічні пам'ятки поки що не відповідають на питання про приналежність Вишгорода в цілому київським князям, але стверджують існування у ньому князівської резиденції і князівського господарства. Так, у 1934—1937 рр. на території древнього Вишгорода знайдено дві свинцеві князівські печатки, що є пам'ятками політичної діяльності князів, які перебували у Вишгороді, і дипломатичних зносин з ними інших князів. Серед клейм на денцях гончарного посуду привертають увагу три клейма із знаком Рюриковичів. Два з них опубліковано Б. О. Рибаківим у статті, присвяченій знакам власності у князівському господарстві Київської Русі², третій (табл. IV, рис. 10) нагадує клеймо на посудині з кладовища древнього Ізяслава, опубліковане Б. О. Рибаківим у згаданій статті. Більшість гончарних клейм з Вишгорода не є знаками князівської власності. Це дає підставу вважати більшість вишгородських гончарів ремісниками, які не належали князівському господарству. Вони могли бути ремісниками, феодално незалежними, або ремісниками, що працювали не в князівському, а в боярському господарстві.

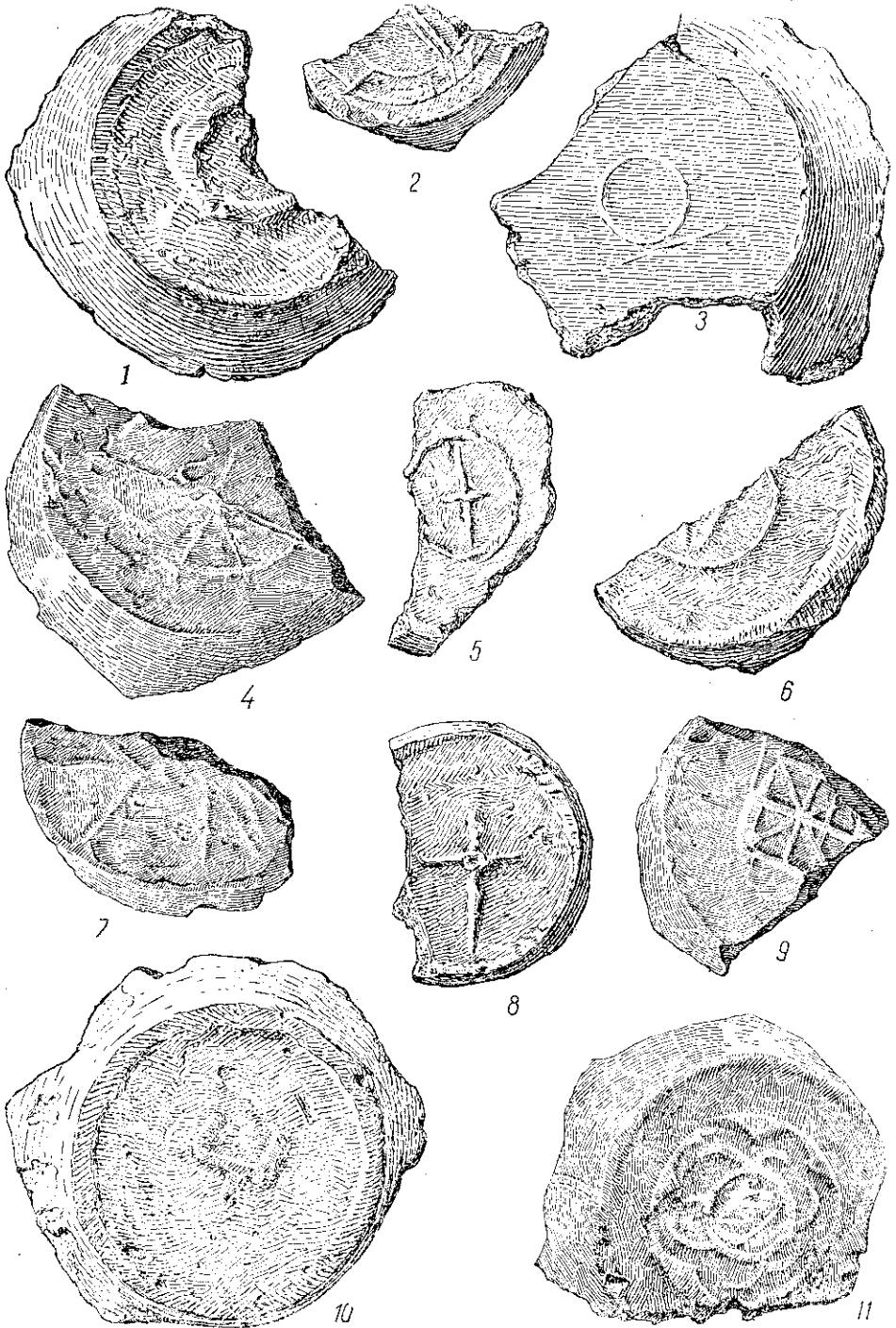
Письмові джерела стверджують існування у Вишгороді досить численної боярської верстви. Відомі імена десяти вишгородських бояр: Путьша, Талець, Єлович, Ляшко, Міронег, Ждан Мікула, Чудін, Тудор, Давид і Радло. В дійсності бояр у Вишгороді протягом X—XII ст. ст. було значно більше, бо джерела згадують лише про тих, які відігравали найактивнішу роль у політичних подіях Київської Русі. І кожний з цих бояр мав своє володіння, яке не могло належати князеві.

Так, розповідаючи про облогу Вишгорода військами Мстислава Ізяславича в 1169 р., літопис згадує, що це військо спалило двори тисяцького Давида і боярина Радла, а також двори інших семи бояр, імен яких не зазначено³. Цікаво, що ці двори знаходилися „на болоньи от Днепра“, тобто на дніпровській заплаві за межами міста. В цьому, мабуть, криється пояснення того, що на площі городища не знайдено хліборобських знарядь. Феодалні маєтки, господарською основою яких було хліборобство, знаходилися, очевидно, не на території міста, а в його околицях.

¹ Сергій Бугославський, Пам'ятка XI—XVIII вв. про князів Бориса та Гліба, К., 1928, стор. 197, 200, 201.

² Советская археология, т. 6, стр. 249, рис. 70.

³ Ипатьев. летоп., стр. 366.

Клейма на денцях керамічного посуду з древнього Вишгорода (1/2 н. в.).

Історія древнього Вишгорода свідчить про особливе його значення як військово-стратегічного пункту, що й обумовлювало економічні, політичні та інші зв'язки київських князів з Вишгородом. І заснування у Вишгороді князівського двору, можливо, в більшій мірі було військово-політичним, ніж господарським заходом. Цілком припустимо, що княгиня Ольга вперше укріпила Вишгород або добудувала існуючі укріплення і разом з тим заснувала тут свій маєток. Це могло бути підставою для усної традиції вважати Вишгород „Ольжиним градом“, як город у вузькому розумінні цього слова.

Після князювання Ольги Вишгород був одним з важливіших стратегічних пунктів, що входили в систему оборони центральної території Київської держави та її столиці. Часто київські князі під час військової небезпеки залишали Київ і йшли у Вишгород, укріплення якого вважалися менш приступними для ворога, ніж укріплення Києва. Військові супротивники київських князів також намагалися насамперед захопити Вишгород, як базу для наступу на Київ. Так, наприклад, робив чернігівський князь Всеволод Ольгович під час боротьби з Ярополком Володимировичем за київське князювання в 1136—1139 рр.¹

Юрій Володимирович Долгорукий, заволодівши Києвом у 1149 р., насамперед намагається укріпитися в тих містах, які мали першорядне військово-стратегічне значення. Юрій Володимирович садовить свого старшого сина Ростислава у Переяславі, Бориса — у Белгороді, а найенергійнішого Андрія — у Вишгороді. В 1161 р. проти київського князя Ростислава Мстиславича склалася коаліція з князів Ізяслава Давидовича, Олега Святославича та Святополка і Ярослава Всеволодовичів. Наступаючи на Київ, супротивники Ростислава Мстиславича насамперед захоплюють Вишгород і звідти ведуть боротьбу за Київ².

Під час війни між суздальським князем Андрієм Боголюбським і Мстиславом, Давидом та Рюриком Ростиславичами в 1171 р. останні залишили Київ і укріпилися у Вишгороді та Белгороді, як у найбільш надійних і стратегічно важливих пунктах. У цій війні Вишгород витримав облогу 50-тисячного війська Андрія Боголюбського протягом дев'яти тижнів³.

Отже, Вишгород був однією з найміцніших фортець Київської Русі; цьому сприяли і природні умови та міцні оборонні споруди. Деяку уяву про будову вишгородських укріплень дають розкопки валу. У південно-західному валу городища лінія валу пересікається западиною. Можна було припускати, що саме тут був в'їзд у місто, проте це дослідженнями не було підтверджено.

Під час цих досліджень було вивчено будову вишгородського валу. Під шаром бурої глини виявлено зотлілі рештки великих берестових колод від зрубів — клітей, що були розташовані по лінії з південного сходу до північного заходу, рівнобіжно лінії валу. Кліті були щільно до дна засипані міцно злежаною бурою глиною, у якій не виявлено ніяких матеріальних решток. В одній з клітей простежено стіну з 13 колод,

¹ Іпатьєв. летоп., стр. 214.

² Там же, стр. 353.

³ Там же, стр. 392.

покладених одна на одну на висоту понад 2 м, способом кладки в зруб. Кліті досить великі: поздовжня стіна досягає 5 м довжини.

Ці кліті є не що інше, як так звані засипні тараси, які вже відомі після дослідження оборонних споруд древнього Белгорода, Райковецького городища та Городського городища. Це — поширений тип фортифікаційних споруд Київської Русі.

Тараси древнього Вишгорода, як і Белгорода, Райковецького та Городського поселень, були конструктивним елементом будови валу. Вони були засипані землею не лише всередині, а й зверху; з зовнішнього боку їх стінки також прикривалися землею та дерном подібно до того, як це було встановлено під час розкопок белгородських валів. Над таким валом з прихованими тарасами, очевидно, будували наземні дерев'яні фортифікаційні споруди. Ці споруди могли бути подібні до тих тарас, які були виявлені всередині валу, відкритих зовні у вигляді паралельних дерев'яних стін, між якими для міцності насипалася земля, або це були так звані заборали (стіна в один ряд) чи частокіл.

Невеликі розвідкові розкопки були проведені на частині південно-східного валу з боку схилу до дніпровської долини. Вал тут зберігся лише протягом кількох десятків метрів і змикався з тим валом, який входив у другу лінію оборони, що захищала посад Вишгорода. Дерев'яних конструкцій у валу на цьому місці не було виявлено. Простежено чергування шарів, утворених валом, який насипали на чорноземному шарі, що був давнім рівнем поверхні. У насипці валу ніяких культурних решток не знайдено.

Вивчаючи рельєф місцевості в околицях Вишгорода в 1947 р., А. В. Добровольський простежив систему обсерваційних пунктів, яка була частиною системи оборони древнього Вишгорода. З площі древнього Вишгорода, з найвишого її пункту, на західній частині валу, добре видно околиці, крім південного сходу та південно-західного яру, через які ворог міг непомітно наблизитись до міських укріплень. На південний захід від городища є штучно насипаний курган, з якого добре проглядається весь яр на велику віддаль. Курган добре видно з валу городища, як і городище з кургана. Але з кургана, як і з валу городища, горизонт на південний схід від городища не проглядається. Для того щоб стежити за цим простором, є другий підвищений пункт (садиба колгоспника Коваленка). Але з цих пунктів не можна стежити за ярами, які знаходяться нижче Вишгорода в напрямі до Києва. Для нагляду за цими ярами є два підвищення; з одного з них не видно Вишгорода, але видно друге підвищення, а з другого добре видно Вишгород та інші обсерваційні пункти. „Таким чином, — зауважує А. В. Добровольський, — ця сітка сторожових вишок гарантувала повний нагляд на всі 360° і на далеку відстань. Теперішній рельєф, звичайно, дуже змінений господарськими плануваннями і земляними роботами, але в основному він досить зберігся“.

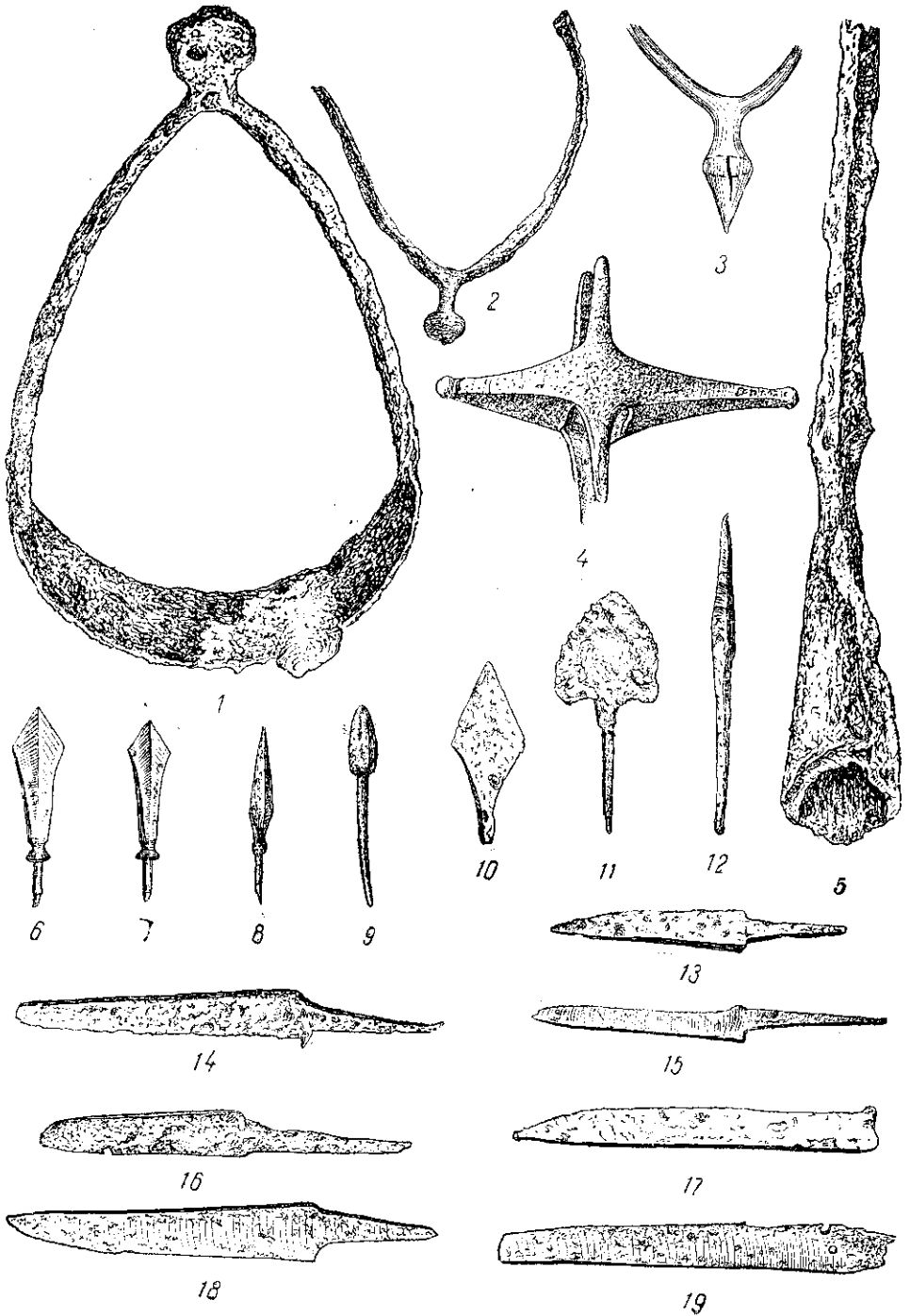
Пам'ятками військового життя Вишгорода є зброя, яка знайдена під час розкопок (табл. V). Найчастіше зустрічалися залізні наконечники стріл майже усіх типів, які були відомі в Київській Русі. Слід відзначити перехрестя меча та наконечник списа з обламаною кінцівкою.

Древній Вишгород.

- 1 — залізне стремено;
- 2, 3 — залізні шпори;
- 4 — перехрестя від меча;
- 5 — залізний наконечник списа з обламаним вістрям;
- 6—12 — залізні наконечники стріл різної форми;
- 13—19 — залізні леза ножів.

(Рисунки дані в $\frac{1}{2}$ н. в.).

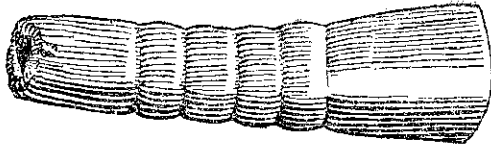
ТАБЛИЦЯ V

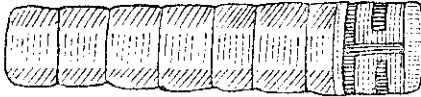
Древній Вишгород.

- 1, 2 — кістяні вироби;
- 3 — кістяний наконечник стріли;
- 4 — кістяне знаряддя, можливо, для плетіння рибальських сітей;
- 5 — кістяна голка для плетіння рибальських сітей;
- 6 — керамічний лячок;
- 7, 8 — керамічні тигельки;
- 9 — бронзова пряжка;
- 10, 11 — частини від ливарських формочок.

(Рисунки дані в ⁴/₅ н. в.).

1

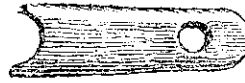
2

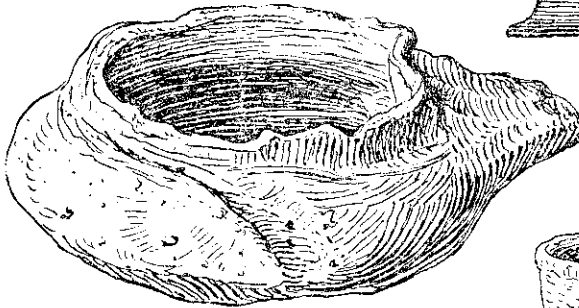
3

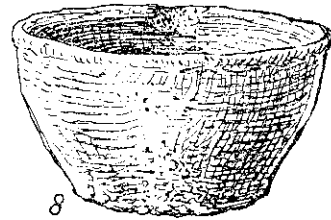
5

4

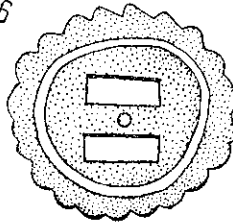
6

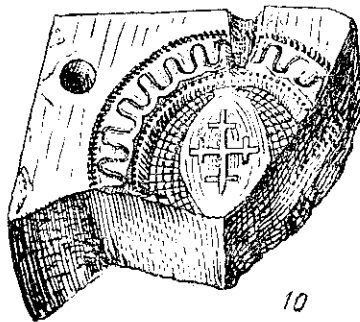
8

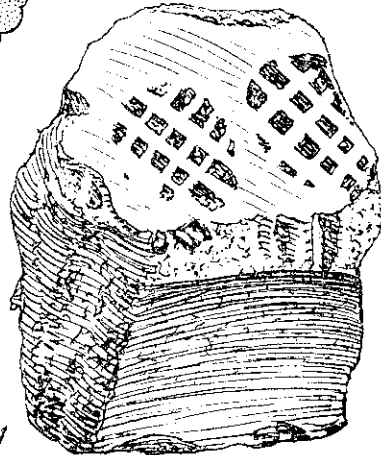
7

9

10

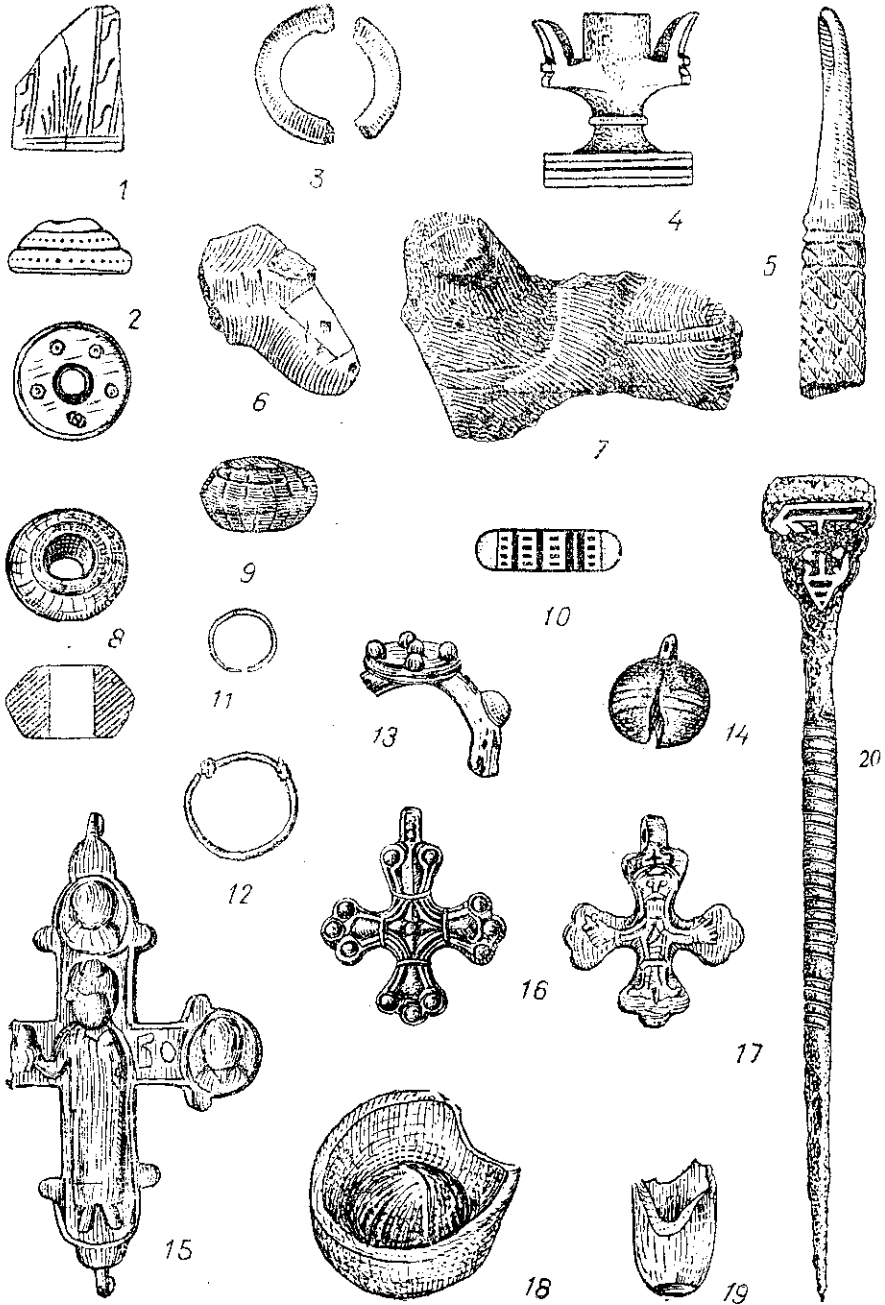

11

Древній Вишгород.

- 1 — фрагмент кістяної пластинки з рослинним орнаментом;
- 2 — кістяний гудзик;
- 3 — два фрагменти кістяного колечка;
- 4 — кістяний виріб невідомого призначення, можливо, п'ята від веретена;
- 5 — кістяний виріб, відомий під назвою „щипавка“;
- 6 — глиняна головка від фігурки коня;
- 7 — тулуб глиняної фігурки коня;
- 8, 9 — шиферні пряслиця;
- 10 — бронзовий штамп для виготовлення прикрас;
- 11, 12 — срібні колечка;
- 13 — фрагмент скляного персня;
- 14 — бронзовий бубонець;
- 15 — бронзовий енкалпійон із зображенням св. Бориса;
- 16, 17 — бронзовий хрестик;
- 18, 19 — нижні частини скляних флаконів;
- 20 — залізна інкрустована булавка.

(Рисунки дані в ⁴/₅ н. в.).

Знайдено також одно стремено і два фрагменти шпор різних типів, які свідчать, що до складу війська входили і вершники.

V

В „Сказании о святых князьях Борисе и Глебе“, написаному в першій половині XI ст., говориться про Вишгород так: „Блажен по истине паче град руский, таково имый в себе сокровище, ему же не точен весь мир. Истино Вышегород наречеса; второй Солунь в Рустей земли явися“¹.

Головним завданням політики князя Ярослава Володимировича було зовнішнє і внутрішнє зміцнення Київської держави. Одним з важливіших засобів зміцнення міжнародного становища, а також збереження політичної незалежності Київської Русі було встановлення незалежності руської церкви від Константинополя. Цьому була підпорядкована вся церковна політика Ярослава. Немалу роль у зміцненні незалежності руської церкви відігравала наявність своїх місцевих святих. Тому Ярослав Володимирович створює культ своїх братів Бориса та Гліба, що відповідало і династичним інтересам.

Ставлячи князів Бориса та Гліба на рівень інших християнських святих, Ярослав Володимирович підносив в очах широких верств населення Київської Русі авторитет держави і князівської влади, а також свій власний авторитет. Це була спроба оточити владу князя Київської держави ореолом святості на зразок теократичної влади візантійських імператорів. Руське духівництво підтримувало Ярослава.

Ідейною підготовкою до канонізації князів Бориса та Гліба було поширення у народі легенд про чуда, які відбуваються на місці поховання Бориса у Вишгороді і Гліба на березі р. Смядині коло Смоленська. Приблизно в 1021 р. у Вишгород було перевезено тіло Гліба і поховано поруч могили Бориса коло церкви Василія, яку збудував кн. Володимир.

З цього часу Вишгород стає найвизначнішим церковно-релігійним осередком Київської Русі. Майже кожний київський князь вважає своїм обов'язком збудувати у Вишгороді церкву в пам'ять про князів Бориса та Гліба. Після того як згоріла церква Василія, у Вишгороді збудували малу капличку, в яку й поставили гроби Бориса та Гліба.

Одночасно Ярослав звелів готувати матеріал для будівництва нової церкви, яка була закінчена щось близько 1026 р.² і висвячена в ім'я Бориса та Гліба в день смерті Бориса 24 липня. Сюди ж перенесли і гроби князів. З цього часу офіційно починається культ Бориса та Гліба.

Церква, збудована Ярославом, була дерев'яна, з п'ятьма куполами і прикрашена „всякими красотами, иконами и иные писмены“. Серед ікон було зображення патрона цієї церкви, мабуть Бориса, що відзначалося мистецьким виконанням і реалістичністю зображення. Нестор так говорить про неї: „видяще его образ написан, паки самого зряще“³.

¹ Сергій Бугославський, Пам'ятка XI—XVIII вв. про князів Бориса та Гліба, К., 1928, стор. 16.

² В. И. Лесючевский, Вышгородский культ Бориса и Глеба, „Советская археология“, т. VIII, 1946, стр. 235.

³ Сергій Бугославський, Пам'ятка XI—XVIII вв. про князів Бориса та Гліба, К., 1928, стор. 199.

Дерев'яну церкву збудував і Ізяслав Ярославич, освячення якої відбулося 2 травня 1072 р. Святослав Ярославич почав будувати кам'яну церкву, яку після його смерті (1076 р.) закінчив Всеволод Ярославич. Ця будова виявилася невдалою і обвалилася, коли поклали її верх. Мав намір будувати кам'яну церкву і Святополк Ізяславич. Але цей намір здійснив чернігівський князь Олег Святославич в 1111 р.

Володимир Мономах, будучи переяславським князем, також піклується про вишгородську святиню. Він замовив коштовні раки для Бориса та Гліба із срібла „з хрустальними великими рознизаними“¹, з позолоченими світильниками². Святополк Ізяславич не дозволив поставити гроби князів у нову церкву, „зане не сам б'яше ее создал церкве тоя“³. Це було зроблено в 1115 р., коли київським князем був Володимир Мономах.

Фундаменти, виявлені розкопками, певно, належать Борисоглібській церкві, яку збудував Олег Святославич у 1111 р. Вони знаходяться на території, де стоїть сучасна вишгородська церква, але займають більшу площу. Решток церкви, яку будував Всеволод Ярославич і яка завалилася після її закінчення, досі не виявлено. Можливо, стінні фундаменти цієї першої церкви були розібрані і їх матеріал використаний на будівництво іншої церкви.

Фундаменти збереглися не скрізь, але настільки, що можна уявити загальний план і розміри будівлі. На жаль, рисунки плану фундаментів загинули і доводиться обмежитися їх описом лише на підставі щоденникових нотаток.

Церква мала значні розміри — по подовжній осі з сходу на захід 40 м і з півночі на південь 22 м. Будівля була тринефна з трьома абсидами, серед яких центральна абсида була більшою і виступала вперед. Фундаменти склалися з великих кусків дрібнозернистого сірого пісковика, залитих вапняковим розчином, з домішкою товченої цегли і були закладені на глибині до 1,5 м.

Стіни церкви були збудовані з плиточної цегли, покладеної на вапняковому розчині. Знайдена у великій кількості в парі розвалу цегла має такі розміри: довжина 32—36 см, ширина 25,5—27 см, товщина 3—4,8 см. Траплялася і фігурна цегла з круглим або гострим конусовидним краєм, яка використовувалася в декоративних деталях архітектури, наприклад у пілястрах, колонах, прорізах вікон та дверей. Знайдено конструктивні залишки наземної частини будівлі у вигляді чималих кусків стін, що завалилися, та перекриттів віконних чи дверних прорізів. У великій кількості траплялися дрібні куски штукатурки з слідами фресок (що свідчить про те, що всередині церкви був розпис), куски свинцю від покрівлі, керамічні плитки з підлоги, фрагменти колосників тощо.

Цікавою технічною деталлю є виявлені в основі фундаментів сліди дерев'яних брусів так званих лежнів. Вони мали середню товщину 0,25 × 0,25 см і були покладені вздовж, рівнобіжно один одному, на відстані 22—30 см. В окремих місцях поздовжні лежні зв'язувалися

¹ „Рознизано — низаное украшение, подвеска“. И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, т. III, стр. 49.

² Сергій Бугославський, Пам'ятка XI—XVIII вв. про князів Бориса та Гліба, К., 1928, стор. 168.

³ Там же, стор. 169.

між собою поперечними лежнями. Отже, перед початком кладки фундаменту на всій поверхні котлована під фундаменти стін і абсид викладалася система дерев'яних брусів; потім котлован заливався спеціальним вапняковим розчином з битим камінням. На розчин клалася забудовка з великих кусків пісковика.

Такий спосіб закладки фундаментів має аналогії у всіх будівлях Києва часів Київської Русі, які були побудовані на схилах повзучих бурих та рябих глини чи піску, бо для цих шарів підгрунтя властиве переміщення, сповзання, особливо, коли на ньому стоїть монументальна будівля, що своєю вагою посилює процес сповзання. Система дерев'яних лежнів в основі фундаментів повинна скріплювати фундамент на той час, поки осадка ґрунту під будівлею і переміщення шарів під нею не стабілізуються.

Цілком припустимо, що церква Бориса та Гліба у Вишгороді, яка була закладена Святославом Ярославичем і закінчена десь наприкінці 70-х років XI ст. Всеволодом Ярославичем, завалилася через те, що будівники не врахували необхідності дерев'яних конструкцій під фундаментами. Будівники Борисоглібської церкви 1111 р. повинні були врахувати цей досвід.

VI

В околицях Вишгородського городища некрополь як слід не зберігся до наших часів. Але ще два десятки років тому, в урочищі „Могилки в Ставках“ на захід від городища, на віддалі близько 2 км від нього, була помітна група могил з невеликими насипами. Випадково під час земляних робіт місцеві селяни виявили давні поховання, розташовані на північ від городища на відстані близько 500 м. У 1936 р. тут були проведені археологічні розкопки, під час яких виявлено три поховання.

Перше поховання знайшли на глибині 1 м від рівня сучасної поверхні. Контури могильної ями простежено на глибині 70 см. Довжина ями 1,83 м, ширина 1,4—1,47 м. Чоловічий кістяк лежав випростаний на спині, головою на захід, руки витягнуті до таза. Навкруги кістяка в кількох місцях виявлені сліди зтрухлявілого дерева. Між черепом і правим плечем кістяка знайдено залізне коване кресало, залізний ніж з рештками гнилого дерева від колодочки та бронзове колечко, на окисленій поверхні якого були відбитки тканини.

За три метри на північний захід від цього поховання виявлені рештки іншого кістяка, орієнтованого головою на північний захід. Могильне спорудження аналогічне першому похованню. Верхня частина кістяка була знищена внаслідок земляних господарських робіт. На дні могильної ями у західній стороні знайшли майже цілий горщик, поставлений догори дном, що був зроблений на гончарському крузі. У могильній засипці знайдено кілька черепків слов'янського посуду, ліпленого від руки, а також вінця від амфори та цілу амфору.

У 3—4 м на південний захід виявлено третє поховання, також у могильній ямі. Кістяк зорієнтований головою на схід, випростаний на спині, з руками, витягнутими до таза. З обох боків коло черепа знайдено фрагменти срібних окислених кісників чи сережок.

Сліди інших зруйнованих поховань виявлені на незначній віддалі від першого і другого поховань. Впадає в око те, що поховання були

розташовані дуже близько одне від одного. На підставі положення кістяків та супровідних речей можна припустити, що ці поховання належать до дофеодалного періоду Київської Русі.

В 1936 р. розкопано чотири поховання в урочищі „Могилки в Ставках“, за два кілометри на південний захід від городища. В другій половині ХІХ ст. тут було понад 90 курганів; тепер насипи могил цілком розорані і їх місце можна пізнати лише по рудуватих плямах на тлі сірої землі. Всі чотири поховання були орієнтовані головами на захід. Кістяки лежали на спині з витягнутими до таза руками. Коло кістяків виявлені цвяхи з слідами струхлявілого дерева — залишки труни, збитої цвяхами. Крім цвяхів, у могилах не знайдено жодної речі, яку можна було б віднести до ритуального інвентаря.

Як видно з усіх знахідок, могильник в урочищі „Могилки в Ставках“ належить до пізнішого часу в порівнянні з могильником, що розташований на північ від городища. Але могильник в цьому урочищі не міг бути пізнішим як ХІІІ ст.

Отже, у Вишгороді два некрополі. Маємо підстави припускати, що вишгородський некрополь спочатку знаходився поблизу міста й існував, можливо, до кінця Х чи початку ХІ ст.

У ХІ ст. Вишгород стає великим містом. Найближчі околиці його заселяються міським посадом, в тому числі й та частина, де був некрополь. Треба було перенести його далі від міста. Це й було зроблено, що встановлено виявленням некрополя в урочищі „Могилки в Ставках“. Наявність у Вишгороді двох різночасних некрополів свідчить, що Вишгород існував протягом значного часу і був великим населеним пунктом.

Останній раз древній Вишгород згадується у староруських літописах під 1214 р. у зв'язку з боротьбою новгородського князя Мстислава Мстиславича з київським князем Всеволодом Святославичем, коли вишгородці впустили в місто війська Мстислава¹.

Після татарської навали на довгий час занепадає політичне і культурне життя на Наддніпрянщині. Разом з іншими староруськими містами занепав і Вишгород і перестав існувати як визначне місто.

В. И. ДОВЖЕНОК

ОБЗОР АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ ДРЕВНЕГО ВЫШГОРОДА ЗА 1934—1937 гг.

Резюме

Значение изучения древнего Вышгорода определяется его ролью в истории Киевской Руси. Однако освещение его истории в литературе явно недостаточно, а посвященная этому вопросу книга В. Ляскоронского только вносит путаницу, исходя из неверных основных установок. Археологическое исследование древнего Вышгорода 1934—1937 гг. дало большой и важный материал.

¹ Первая Новгородская летопись, ПСРЛ, т. III, 1846, стр. 33.

Археологические данные дают возможность утверждать о существовании Вышгорода в IX—X вв., что согласуется с литературными известиями о Вышгороде как одном из наиболее древних русских городов.

Раскопками в восточной части городища вскрыта одна из улиц феодального города и обследованы два ряда домов (полуземлянок и наземных сооружений) вместе с хозяйственными сооружениями.

Открытые остатки мастерских и следы производства устанавливают в Вышгороде развитие таких отраслей ремесла, как железоделательное, кузнечное, ювелирное, косторезное. Вне городища, на территории посада, найден целый ряд гончарных горнов. Таким образом, древний Вышгород выступает в качестве значительного ремесленного центра.

Наличие скотоводства и охоты подтверждается находками костей домашних и диких животных, а рыболовства — наличием костей рыб и отдельных рыболовных орудий. Любопытно, что в самом городе не найдено сельскохозяйственных орудий; опираясь на письменные источники, автор высказывает гипотезу, что дворы, связанные с сельским хозяйством, находились вне города.

Некоторые находки свидетельствуют о нахождении в Вышгороде княжеской резиденции, что согласуется с историческими данными.

Вышгород был хорошо укрепленным пунктом; раскопками открыта система его оборонительных сооружений.

Раскопками вскрыты также развалины Борисоглебской церкви, связанной с культом первых русских святых — Бориса и Глеба.

В древнем Вышгороде установлено наличие двух некрополей: более древнего, расположенного у самого городища, и позднейшего, расположенного вдали от городища. По мнению автора, эти два могильника отмечают этапы расширения Вышгорода как города.
